

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С

**Тақырыбы: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫ,
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ОҚУ ПӘНІ РЕТІНДЕ**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2013ж. «04» маусым
№ 19 хаттамасы**

**Дайындаған: кафедра оқытушысы
полиция майоры З.Ж. Ермакова**

ҚАРАҒАНДЫ 2013

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ОҚУ ПӘНІ РЕТІНДЕ

Дәріс 2 сағат

ЖОСПАР:

1. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы – ұлттық құқықтың маңызды саласы. Конституциялық құқықтың құқық жүйесіндегі орны.
2. Конституциялық құқық ғылымы, зерттеу тақырыбы және әдісі.
3. Конституциялық-құқықтық нормалар: мазмұндарының ерекшелігі, құрылымы.
4. Конституциялық құқықтың қайнар көздері

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТ:

- Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы
Қазақстан Республикасының 1993 ж. Конституциясы. - Алматы, 1993
Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасы // Саясат, 1996, №9
Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Нормативтік құқықтық актілер жинағы: 2 томдық /Құраст. Биекенов Н.А., Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.
Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Сызбалар альбомы. / Құраст. Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.
Амандықова С.К. Конституционное право РК. Уч.пособие.-Караганда, Болашақ-Баспа, 1998
Боброва Н.А. Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантии конституционных норм. - Воронеж 1985
Басин Ю. Развитие гражданского права на основе новой Конституции.//Вестник Минюстиц. Республики Казахстана, 1996, №7
Конституция Республики Казахстан. Альбом схем. Составители В.В.Мамонов.,С.А.Таранов. – Алматы, Жеті Жарғы, 1996
Литовченко Л.Г. Конституционное право РК. Уч.-Караганда, 1997
Морозова Л.А. Конституционное регулирование в СССР. - М, 1985
Рогов И. Конституция и вопросы формирования уголовно-правовой политики государства // Вестник Министерства юстиции Республики Казахстан, 1996, №12
Сагиндыкова А. Конституционное право Республики Казахстан. Курс лекции.- Алматы, Білім, 1999
Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Алматы, Жеті Жарғы, 1998
Сәтбаева Қ. Конституциялық құқық пен парламенттік құқық ара қатынасындағы ерекшеліктер / Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, философия, құқық сериясы № 2(58)/2010

Сабак мақсаты: Дәріс сабағының мақсаты Қазақстан Республикасының конституциялық құқығының ұлттық құқықтың маңызды саласы болып табылатынын, конституциялық құқықтың құқық жүйесіндегі орнының ерекшелігін тыңдаушыларға жан-жақты түсіндіру.

§ 1. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы – ұлттық құқықтың маңызды саласы. Конституциялық құқықтың құқық жүйесіндегі орны.

«Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы – бұл барлық құқық нормаларының біріккен түрін көрсетуші, Қазақстан Республикасының құрылысын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде, яғни конституциялық құрылыс негіздерін бекітуші, сонымен бірге жеке адамның құқықтық жағдайын, қоғам және оның құрылыс негіздерін, мемлекеттік органдар жүйесін бекітуші Қазақстан Республикасының ұлттық құқығының маңызды саласы» - осы берілген анықтама қандай нормалар өз мазмұны бойынша Қазақстан Республикасының конституциялық құқығын құратынын білуге, қай норманың конституциялық құқыққа жататынын анықтауға көмектеседі.

1991 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң Республикамыздың мемлекеттік тәуелсіздігін салтанатты түрде жариялады. 1995 жылдың 30 тамызында қабылданған өзіміздің төл Конституциямыз – Ата Заңымыз мемлекеттік тәуелсіздігімізді одан әрі нығайтты. Осы Негізгі Заңда көрсетілгендей «Қазақстан халқы мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы болып табылады». Осыған орай конституциялық құқық міндеті ең алдымен халық билігін қамтамасыз ету.

Конституциялық құқық өз нормаларымен қоғамның саяси жүйесін, халықтың өз билігін тікелей және өз өкілдері арқылы жүзеге асыруын бекіте отырып, Қазақстан Республикасында халықтың толық билігінің саяси негізін құрайтын қоғамдық қатынастарды реттейді.

Конституциялық құқық өз нормаларымен Республика азаматтарының құқықтық жағдайларының негізін бекіте отырып, олардың әлеуметтік-экономикалық, саяси және жеке құқықтар мен бостандықтардың иесі екенін көрсете отырып, Қазақстан Республикасындағы халықтың толық билігінің құқықтық негізін құрайтын қоғамдық қатынастарды реттейді.

Конституциялық құқық өзінің нормаларымен Республиканың сан алуан меншік түріне негізделген экономикалық жүйесін бекіте отырып, (бұрын еңбек құралдарына социалистік меншік) Қазақстан Республикасындағы халық экономикалық негізі болып табылатын қоғамдық қатынастарды реттейді.

Конституциялық құқық өз нормаларымен Республика азаматтарының әлеуметтік құқықтарын бекіте отырып, Қазақстан Республикасындағы халықтың толық билігінің әлеуметтік негізін құрайтын қоғамдық қатынастарды реттейді.

Жоғарыда айтып өткендей, халықтың билігі Қазақстан халқы мемлекеттік биліктің бірден – бір бастауы болып табылатынан көрініс береді. Міне, осы билікті жүзеге асыруда конституциялық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар пайда болады. Конституциялық құқық Қазақстан Республикасының конституциялық құрылыс негіздерін бекіте отырып, халық өз билігін тікелей және өз өкілдері арқылы жүзеге асыратынын, мемлекеттік билікті жүзеге асыру құқығын халықтың қандай да бір бөлігі не ұйым, немесе жекелеген адам иемдене алмайтынын, Қазақстанның бүкіл халқы атынан билік жүргізуге өздерінің конституциялық өкілеттігі шегінде Республика Президенті мен Парламентінің ғана құқы бар екенін анықтайды.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік халық еркін білдіретін мемлекеттік билік органдары арқылы жүзеге асырылады. Республикамыздағы мұндай органдар – Парламент және жергілікті мемлекеттік басқару жүйесіндегі өкілді органдар, яғни мәслихаттар.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік билік оны заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу принципіне негізделеді. Соған сәйкес мемлекеттік органдар өз өкілеттігі ауқымында дербес болады, тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалана отырып, өзара

ықпалдасып іс-әрекет жасайды. Конституциялық құқық осы мемлекеттік органдар арасындағы қатынастарды өз нормаларымен реттейді.

Сайлау да мемлекеттік биліктің халық арқылы жүзеге асуының бір түрі, өйткені сайлау кезінде халық өзінің мемлекеттік билік органдарын құрады, мемлекет басшысын яғни Президентті сайлайды. Сайлау барысында азаматтар мен мемлекет органдары арасында, депутаттыққа кандидаттар тіркеу жөнінде аймақтық сайлау комиссиялары мен қоғамдық бірлестіктер арасында, дауыс беруге байланысты учаскелік сайлау комиссиялары мен азаматтар арасында қатынастар пайда болады. Міне осы қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттері конституциялық құқықпен белгіленеді және реттеледі.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік референдум, яғни төтінше маңызды мәселе туралы бүкіл халықтың пікірін сұрастыру арқылы жүзеге асырылады, бұл да халықты мемлекет басқару ісіне қатыстырудың бір түрі.

Конституциялық құқық халық билігінің негіздерін құрайтын қоғамдық қатынастар мен халықтың мемлекеттік билікті жүзеге асыру барысында пайда болған қоғамдық қатынастарды бекітеді және реттейді. Бұл – конституциялық құқықтың құқықтық нормаларды реттеуіш ретіндегі анықтамасы.

Конституциялық құқықтың басқа құқық салаларынан ерекше, тек өзіне тән белгісі – халық билігінің негіздерін бекіту.

Халық билігі ұғымы, оның мемлекеттік билікті жүзеге асыру ұғымынан өзгеше ұғымды білдіреді. Халық билігі әр алуан нысандардан, оның ішінде, ең алдымен мемлекеттік билік нысанынан көрінеді. Сондықтан екінші топқа халыққа тән мемлекеттік билікті жүзеге асыру кезіндегі қоғамдық қатынастар кіреді. Бұдан біз конституциялық құқықпен реттелетін қоғамдық қатынастардың тек өзіне ғана тән тағы бір ерекшелігін көреміз.

Сонымен бірге көңіл аударуды қажет ететін жай, мемлекеттік билік ұғымы мен «билік өкілдігі» ұғымы барабар емес, теңдестіруге келмейтін ұғымдар, яғни бір-бірінен өзгеше ұғымдар. Бүкіл мемлекет органдарына билік өкілдігі тән болғанымен, олардың бәрі бірдей мемлекеттік билік органдарына жатпайды. Жоғарыда айтып кеттік, Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттік билікті заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу принципіне негіздейді.

Жоғарыда айтылған конституциялық құқық пәнін реттеуге берілген анықтама тек биліктік қатынастарға берілген анықтама емес. Қатынастың бір жағында билік өкілдігі болып, келесі жағында осы билікке бағыну міндеттері болуы биліктік қатынастарға тән құбылыс екені бәрімізге белгілі. Әрине, конституциялық құқық реттейтін қатынастар арасында да биліктік қатынастар бар, мысалы, мемлекеттік биліктің жоғары және төменгі органдары арасындағы қатынастар, мемлекеттік билік пен оның өзі құрған мемлекеттік басқару арасындағы қатынастар. Дегенмен, мемлекеттік билікті жүзеге асыру барысындағы көптеген қатынастар биліктік қатынастарға жатпайды. Мысалы, дауыс беру күнгі сайлаушылар мен учаскелік сайлау комиссиясы арасындағы қатынастар. Мұнда сайлаушының сайлау бюлетенін алуға құқы бар, ал учаскелік комиссия бюллетенді беруге міндетті; сонымен бірге осы комиссия сайлаушыдан оның жеке басын куәландыратын құжат талап етуге құқылы, ал сайлаушы комиссияның талабын орындауға міндетті.

Енді осы түсініктерімізді басшылыққа ала отырып конституциялық құқыққа төмендегідей анықтама беруге болады:

Конституциялық құқық – бұл Қазақстан Республикасының құрылысын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітуші және халыққа тән билікті жүзеге асыру барысында халық билігінің негіздерін құрайтын қатынастарды реттеуші құқықтық нормалар жиынтығынан тұратын құқық саласы.

Конституциялық құқық жүйесі – бұл мазмұнына, өздері реттейтін қоғамдық қатынастардың сипатына және нормалардың маңызына қарай топталып, белгілі бір жүйелілікпен орналасқан конституциялық нормалар жиынтығы.

Конституциялық құқықтың құқық жүйесінен алатын орны оның нормаларымен анықталады. Бұл нормалар Қазақстан Республикасының құрылысын демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет ретінде бекітеді, республика халқының толық билігін жүзеге асыру барысындағы қоғамдық қатынастарды реттейді. Осы айтылғанның бәрі конституциялық құқықтың ең маңызды жетекші орында тұрғанын көрсетеді.

Конституциялық құқықтың құқық жүйесіндегі жетекші орында тұрғаны оның нормаларының басқа құқық салаларының негізгі принциптерін, негізгі бастауын белгілейтіні арқылы да анықталады.

Енді осы конституциялық құқықтың басқа құқық салаларымен ара қатысы қандай, соны көрейік.

Конституциялық құқыққа экономикалық жүйені, меншік түрлерін азаматтардың жеке меншік және мұрагерлік құқықтарын т.б. бекітуші нормалар кіреді. Осы нормалар мүліктік қатынастарды реттеуші азаматтық құқықтың негізін құрайды.

Жоғарыда айтып өткендей конституциялық құқық мемлекет органдарының, оның ішінде мемлекеттік басқару органдарының жүйесін, қызметі мен ұйымдастыру принциптерін анықтайды. Сондықтан ол мемлекеттік басқару саласында туындаған қоғамдық қатынастарды реттеуші әкімдік құқықтың негізін белгілейді.

Конституциялық нормалар азаматтардың еңбек ету, тынығу, қартайғанда, ауырып-сырқаған, еңбек ету қабілетінен, асыраушысынан айрылған жағдайда қамсыздандырылу құқықтарын бекітеді. Бұл нормалар еңбектік қатынастарды реттеуші еңбек құқығының негізгі бастауы болып табылады.

Конституциялық құқық жердің мемлекет меншігі екенін белгілейді, сонымен бірге ол ұжымдық шаруашылық орналасқан жерлерді, сол шаруашылықтардың қоғамдық меншік объектілерін анықтайды. Бұл нормалар ауыл шаруашылық құқығының негіздерін белгілейді.

Конституциялық құқық мемлекеттік билік органдарының құзыретін бекіте отырып, олардың бюджеттік және салықтық құқықтарын анықтайды. Мұндай конституциялық нормалар мемлекеттік қаражатты шоғырлау және бөлу барысында пайда болған қатынастарды реттеуші қаржы құқығының бастауы болып табылады.

Конституциялық құқық Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын сақтау, мемлекеттік нышандарды – Елтаңбаны, Жалауды; Гимнді құрметтеу, әскери қызмет атқару міндеттерін, Қазақстан Республикасын қорғау борышын бекітеді. Бұл ережелер қылмыстық құқық негізін салады.

Конституциялық құқыққа Қазақстан Республикасының соты және прокуратурасының қызметі мен ұйымдастыру принциптерін анықтайтын нормалар кіреді. Бұл нормалар қылмыстық істер жүргізу, азаматтық істер жүргізудің негізін салады.

§ 2. Конституциялық құқық ғылымы, зерттеу пәні және әдісі

Егер конституциялық құқық ғылымының зерттеу тақырыбын қысқаша анықтар болсақ, онда ол Қазақстан Республикасының демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретіндегі мемлекеттік құрылысын зерттейді деп айтуға болады.

Қазақстан Республикасының құрылысын зерттеу үшін ең алдымен конституциялық құрылыс негіздерін, азамат оның құқығын, бостандығы мен міндеттерін, қоғам, оның құрылыс негіздерін, мемлекет, оның органдары мен институттарын анықтау керек.

Қазақстан Республикасының құрылысын білу үшін оның мемлекеттік органдарының жүйесін, олардың қызметі мен ұйымдастырылуының негізгі принциптерін зерттеу керек.

Қазақстан Республикасының құрылысы өзінің тұтастығымен ерекше құқық саласын жасаушы заң нормаларымен бекітіледі. Бұл сала Қазақстан Республикасының құрылысын бекітетін құқықтық нормалар жиынтығынан тұрғандықтан, конституциялық құқық деп

аталады. Осыған сәйкес Қазақстан Республикасының құрылысы туралы заң білімдерінің жиынтығынан тұратын ғылым да – конституциялық құқық деп аталады.

Осы айтылғаннан «конституциялық құқық» термині екі маңызды аспектіде қолданылатыны көрініп тұр. Заң ғылымы осылай аталады және құқық аталуына сәйкес жоғары оқу орындарында оқытылатын пән де осылай аталады.

Конституциялық құқық заң ғылымы ретінде ең алдымен конституциялық нормаларды зерттейді. Бұл нормалар белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттейді. Сондықтан конституциялық құқық ғылымы тек қана конституциялық нормаларды зерттеумен шектелмейді, ол осы нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастарды да зерттейді.

Осы жерден біз конституциялық құқық ғылымы мен конституциялық құқық салалының арасындағы айырмашылықты көреміз. Конституциялық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар ғылым үшін зерттеу тақырыбы, ал құқық саласы үшін – реттеу тақырыбы.

Сонымен конституциялық құқықтың ғылым және құқық саласы ретіндегі ара қатынасын былай тұжырымдауға болады: конституциялық құқық саласы ретінде белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуші конституциялық нормалар жиынтығы болып табылады, ал конституциялық құқық ғылымы осы нормалар мен қатынастарды зерттейді.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, конституциялық құқық ғылымына толық анықтама беруге болады. **Сонымен, конституциялық құқық – бұл Қазақстан Республикасының құрылысын, яғни конституциялық құрылыс негіздерін, азамат, оның органдары мен институттарын бекітуші конституциялық нормаларды және осы нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастарды зерттеуші заң ғылымы.**

Конституциялық құқық ғылымы – бұл халық билігінің жүзеге асырылуының, мемлекеттің конституциялық құрылыс негіздерінің азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттерінің белгіленуі анықтамасының заңдылықтары мен көзқарастардың мемлекеттік-құқықтық жүйесі.

Конституциялық құқық ғылымы бұрын кеңес ғылымы (советская наука) ретінде құрылды. Ұлттық ғылым өз зерттеулерін кеңес ғылымының қорына кіргізді. Сондықтан Қазақстан Республикасының конституциялық құқық ғылымы бертін келе дами бастады. 1990 жылдан бастап конституциялық құқық ғылымының алдында үлкен проблема тұрды. Ұлттық конституциялық құқық ғылымының дамуы тәуелсіздік тапбалдырығын аттатқан қос құжат – ҚазКСР-ның егемендігі туралы Декларация мен Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы Конституциялық заңнан басталды. 1993 жылғы 28 қаңтарда қабылданған Конституция конституциялық құқық ғылымының одан әрі дамуына себеп болды. Қазақстан халқының төл Конституциясы болды. Отандық ғалымдардың зерттеулері, жан-жақты ізденістері алғашқы Конституцияны қабылдауға мүмкіндік берді. Ұлттық конституциялық құқық ғылымы референдум жолымен қабылданып, бүкіл халқымыздың көңілінен шыққан әрекеттегі Негізгі Заңның қабылдануы тұсында жедел дами бастады. Қазіргі уақытта да көптеген нормативтік актілерді қабылдау үшін жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілуге тиіс. Конституциялық құқық ғылымының алдында тұрған мәселе – ең тиімді деген тәжірибелерді талдап қорыту, қоғамдық қатынастарда қолданылатын конституциялық нормаларды одан әрі дамыту, ғылыми кадрлерді дайындау, алыс шет ел, жақын шет ел тәжірибелерін есепке алу, конституциялық құқық проблемаларына арналған халықаралық, республикалық конференциялар өткізу.

Сонымен қатар, кез келген ғылым белгілі бір әдіске құрылады. Конституциялық құқық ғылымының әдістері:

1. Диалектикалық яғни анықтаушы әдіс – бұл әдіс ғылымда болып жатқан құбылыстарды даму барысында зерттейді.

2. Салыстырмалы әдіс – ғылымдағы құбылыстарды салыстыру арқылы зерттейді.

3. Жүйелік әдіс – жүйедегі зерттеу. Өкілетті билік ішіндегі бөлек элемент – сайлау құқығы.

4. Тарихи әдіс – құқықтың даму тарихын зерттейді. Мысалы, Қазақстанның атам заманғы, қазақ халқы аталғаннан бергі ережелерін, онан берідегі Тәуке ханның бастауымен жеті би шығарған «Жеті жарғысын» яғни әдет-ғұрып құқығын, сонан соңғы 1926, 1936, 1978 жылдары қабылданған Конституцияларын зерттеу.

5. Статистикалық әдіс – жергілікті өкілді және атқару органдарының қызметін зерттеу.

6. Социологиялық зерттеу әдісі және социологиялық эксперимент – қоғамдық пікірді сұрау және есепке алу (1998 жылы атқару органдарына экспериментті түрде Төралқа құрылды, біраз уақыт өткеннен кейін, Төралқаның қажеті жоқ екеніне көзіміз жетті).

Міне осы әдістерді пайдалана отырып, Республика ғалымдары өздерінің ғылыми зерттеулерімен Қазақстан Республикасының конституциялық ғылымына үлестерін қосып отыр. Атап айтар болсақ, академиктер М.Т.Баймаханов, С.З.Зиманов, С.Сартаев, заң ғылымдарының докторлары – К.Д.Мухамедшин, С.К.Амандықова т.б.

§ 3. Конституциялық-құқықтық нормалар: мазмұндарының ерекшелігі, құрылымы.

Конституциялық құқық нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастар шеңберін анықтағанда қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу, осы қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін белгілеуден тұратынын есте ұстау керек. Конституциялық-құқықтық нормалар өздері реттейтін қоғамдық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін белгілей отырып, осы қатынастарға конституциялық сипаттама береді. Өз жиынтығында конституциялық құқықты құрайтын құқықтық нормалар конституциялық-құқықтық нормалар деп аталады. Олардың өзге құқық салаларының нормаларымен салыстырғанда өзіне тән ерекшеліктері бар.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы көптеген нормаларды құрайды: олар қоғамдық қатынастардың кең шеңберін реттейді. Конституциялық қатынастардың барлық әр алуандылығынан олардың жалпы негізгі мазмұнын табу, түбінде нақты қатынастардың осы мазмұннан пайда болатынын көрсету, міне мәселе осында жатыр. Бұл конституциялық қатынастарға жалпы сипаттама беруге мүмкіндік береді, сонымен қатар көрсетілген қоғамдық қатынастардың бір топқа бірігуі мен оларды реттеу бір дербес құқық саласы екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Құқықтық нормалар үш бөліктен: гипотеза, диспозиция, санкциядан тұрады. Ал конституциялық-құқықтық нормалардың көбіне диспозиция элементі тән. Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 49-бабына сәйкес «Парламент – Қазақстан Республикасының заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы» болып табылады. Мұнда гипотеза да, санкция да жоқ, тек диспозиция бар. Бірақ гипотеза мен санкцияның болмауы 49-баптың құқықтық нормаға жататынын жоққа шығара алмайды, себебі бұл бап парламенттің құқықтық жағдайын анықтап тұр, 2 элементтен: гипотеза мен диспозициядан тұратын конституциялық-құқықтық нормалар да бар. Қазақстан Республикасы Конституциясының 59-бабының 5-тармақшасында: «Палаталардың бірлескен және бөлек отырыстары оларға әр палата депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісі қатысқан жағдайда өткізіледі» делінген. Бұл нормадағы гипотеза – деп жалпы санының кемінде үштен екісінің қатысуы – шарт болып, ал осы отырыстың өткізілуі – диспозиция болып табылады. Бұл жерде диспозиция гипотезасыз әрекет ете алмайды.

Конституциялық – құқықтық нормаларға тән ерекшелік санкцияның болмауы. Бірақ, қажет болған жағдайларда конституциялық-құқықтық нормаларда жауаптылық жөнінде сөз болады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 31-бабының 2-тармақшасында: «Адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін деректер мен

жағдаяттарды лауазымды адамдардың жасыруы заңға сәйкес жауаптылыққа әкеп соқтырады» - делінген.

Конституциялық-құқықтық нормаларды түрлері бойынша топтау әр-түрлі белгілер бойынша жүргізілуі мүмкін.

Конституциялық-құқықтық нормалар өз мазмұны бойынша бекітуші нормаларға бөлінеді. Мұндай нормалар Қазақстан Республикасы азаматының құқықтық жағдайының негіздерін, конституциялық құрылыс негіздерін, мемлекеттік органдар жүйесін бекітеді.

Конституциялық-құқықтық нормалар өз ұйғарымдарының сипаты бойынша құқық беруші, міндеттеуші, тыйым салушы болып бөлінеді. Құқық беруші нормалар Қазақстан Республикасы азаматтарының негізгі құқықтарын, Республикадағы мемлекет органдарының құзыретін анықтайды. Міндеттеуші нормалар Республика азаматтары мен мемлекеттік органдардың міндетін белгілейді. Мұны Қазақстан Республикасы Конституцияның 34,35,36,37-баптарынан аңғаруға болады. Онда Республика азаматтарының негізгі міндеттері белгіленген. Тыйым салушы нормалар тыйым салу сипаттағы ережелерді қамтиды. Бұл жерде де мысал ретінде Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелерін қарауға болады. Конституцияның 5-бабының 3-тармағында «Мақсаты немесе іс-әрекеті Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға бағытталған қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың қызметіне, сондай-ақ заңдарда көзделмеген әскерилендірілген құрамалар құруға тыйым салынады дейді.

Конституция-құқықтық нормалар өз ұйғарымдарының анықталу деңгейі бойынша императивті және диспозитивті болып бөлінеді. Императивті нормаларға мысал ретінде Парламент немесе жергілікті өкілді органдардың 1 жылда шақыратын сессиялардың санын белгілеуші нормаларды, ал диспозитивті нормаларға осы сессияларды кезектен тыс шақыру ережесін белгілеуші нормаларды жатқызуға болады.

Конституциялық-құқықтық нормалар аймақтық әрекеті бойынша республикалық және жергілікті болып бөлінеді.

§ 4. Конституциялық құқықтың қайнар көздері

Құқықтың жалпы теориясында – құқық қайнар көздерінің ұғымын заңдық мағынада материалдық және формалды деп ажырату қалыптасқан. Бірінші жағдайда құқықтың қайнар көзі деп осы құқықтың мазмұнын анықтайтын факторларды айтады. Әдетте оларға қоғам өмірінің материалдық жағдайын, қоғамға тән экономикалық қатынастарды жатқызады.

Формалар заңдық мағынада құқықтың қайнар көзі ретінде қаралып, құқықтық нормалар осы формалар арқылы қалыптасады және міндетті күшін алады. Осындай қызмет атқарушы формалар құқықтық актілер болып табылады. Сондықтан конституциялық құқықтың қайнар көздері туралы мәселе осы мағынада зерттеледі.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, конституциялық құқықтың қайнар көздерін былай анықтауға болады:

Құқықтық актілер конституциялық құқықтың қайнар көздері болып табылады, осылар арқылы конституциялық-құқықтық нормалар қалыптасады және заңдық күшін алады.

Уақыттың қазіргі кезеңінде әрекет етуші құқықтық актілер ғана конституциялық құқықтың қайнар көздері бола алады.

Құқықтың қайнар көздері үшін, оларды қабылдауда ғана емес, жоюда да, өз күшін жойды деп тануда да ерекше тәртіп белгіленген. Акті жойылғаннан кейін әрекеттегі құқықтың қайнар көзі болып есептелмейді.

Конституциялық құқықтың қайнар көздері болып табылатын құқықтық актілер жүйесі әр алуан. Оларды сипаттағанда, ең алдымен Қазақстанның барлық аумағында әрекет етуші құқықтық актілерді атап көрсету керек.

Қазақстан Республикасының аумағында әрекет етуші, қоғамның құрылыс негіздерін және мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуын реттеуші нормативтік құқықтық актілер Қазақстан Республикасы конституциялық құқығының қайнар көздері болып табылады.

Конституциялық құқық қайнар көздерін топтастыруға келетін болсақ – Қазақстан Республикасы конституциялық құқығының негізгі қайнар көзі Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады. Себебі, Конституцияның ең жоғары заңдық күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады (ҚР Конституциясы, 4 бап, 2 тармақ). Басқа қайнар көздердің бәрі де Конституциядан туындайды және оған қайшы келмеу керек. Оған себеп келесі факторлар:

1. Конституцияда қазіргі кезеңдегі барлық конституциялық-құқықтық реттеудің негізі болып табылатын, жалпы сипаттағы құқықтық нормалар белгіленген.

2. Конституция құқықтың қайнар көзі ретінде өзінде белгіленген нормалар мазмұнының кеңдігімен сипатталады. Бұл нормалар өз әрекетімен қоғам өмірінің барлық саласын – саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани салаларын қамтиды. Мұнымен Конституция конституциялық құқық қайнар көздерінің бір ғана саладағы қатынастарды реттеумен байланысты басқа түрлерінен ерекшеленді.

3. Қазақстан Республикасы Конституцияның басқа қайнар көздермен салыстырғанда ең жоғары заңдық күші бар, Республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады. Мемлекетіміз қабылдаған заңдар және басқа да құқықтық актілер Қазақстан Республикасы Конституциясына қайшы келмеу керек.

4. Конституцияда құқық саласы қайнар көздерінің көптеген басқа түрлері анықталған. Онда құқықтық актілердің аталуы, олардың заңдық күші, қабылдау тәртібі, жойылуы және жариялануы белгіленген.

5. Саланың негізгі қайнар көзі ретіндегі Конституция маңызды, ондағы белгіленген нормалар халықтың мемлекеттік еркін жүзеге асыру нысаны ретінде көрінуімен де анықталады. Онда заңдық түрде қоғамның алға қойған мақсаттары, осы қоғамды ұйымдастыру принциптері және оның тіршілік әрекеттері белгіленеді.

6. Конституция, басқа қайнар көздермен салыстырғанда, ең жоғары құқықтық маңызы бар акті ғана емес, ең жоғарғы қоғамдық маңызы бар акті. Оның нормалары әр азаматты, қоғамдық әрекеттің барлық субъектілерін қамтиды.

Келесі орындағы маңызды қайнар көздердің бірі – маңызы зор мемлекеттік-құқықтық мәселелерді реттеуші конституциялық заңдар. Қазақстан Республикасы конституциялық құқығының келесі топтағы қайнар көздері – заңдар. Сонымен бірге Парламент бекіткен халықаралық шарттар мен келісімдер де конституциялық құқықтың қайнар көздері болып табылады. Конституциялық құқық қайнар көздерінің ішінде Декларациялардың да мәні аса зор.

Конституциялық құқық қайнар көздерінің келесі түрі Қазақстан Республикасы Парламентінің, Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары.

Конституциялық құқықтың қайнар көзі ретінде Конституция мен конституциялық заңдарға ресми түсінік беруші актілерді де көрсету қажет. Парламент және Парламент Палаталарының Регламенттері конституциялық құқықтың қайнар көздері болып табылып, Республика Парламентінің қызмет тәртібі мен ішкі құрылымын анықтайтын нормалардан тұрады. Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары мен өкімдері, конституциялық құқық қайнар көздерінің ішінде маңызды орынды иемденеді. Үкімет қаулылары да конституциялық құқықтың қайнар көздері болып есептеледі. Жергілікті мемлекеттік басқару органдарының шешімдері мемлекеттік билік және оның жеке адаммен қарым – қатынасына байланысты қатынастарды реттесе, онда мұндай шешімдер конституциялық құқықтың қайнар көздері болып табылады.

31 маусым 2010 жылғы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасы:

- Конституциядан;

- 10 конституциялық заңдардан;

- 16 кодекстерден;
- 287 заңдардан;
- 922 бекіту туралы заңдардан тұрады.¹

¹ Турецкий Н.Н. Вопросы уголовной ответственности Конституции РК // Конституция – основа демократического развития государства. Материалы международной научно-практической конф. Том 2. – Астана, 2010